

Ст. н. співробітник лабораторії
психології дезадаптованих неповнолітніх
НДІ Психології ім. Г.С. Костюка
НАПН України
Рябовол Т.А.

Окремі аспекти соціально-психологічної корекції молодших школярів з викривленнями у розвитку емпатії.

Ключові слова: адаптований, дезадаптований, децентрація, ідентифікація, інтроекція, емпатія, конгруентність, мотивація, про-соціальне ставлення, рефлексія, самоставлення, соціальна адаптація.

Гострота проблем соціальної адаптації в Україні у час переходу від тоталітарного режиму до демократії посилюється. Змінюється така категорія важелів керування людською поведінкою як суспільні стереотипи. Поступово ці зміни зачіпають також і моральні норми та цінності. Переконавання та настанови у перехідний період також піддаються випробуванням та кардинальним змінам, а від так трансформується і поведінка. Одним із наслідків цих перемін є високий рівень злочинності, особливо серед молоді та підлітків.

Кричущими є факти демонстрації агресивності та насильства неповнолітніх, зняті заради популярності їхніми ж ровесниками та розміщені для перегляду в мережі Інтернет. Не менш прикрими є свідчення, що переглядів таких відео налічується десятками сотень, і це підтверджує про їх популярність серед молоді. Сам собою напрашується висновок про зростання в суспільстві жорстокості та бездуховності. Дослідження перебігу цього процесу з середини, доводить, що основною його детермінантою є педагогічна занедбаність неповнолітніх.

Батьки, з одного боку, традиційно, а з іншого через занятість передають обов'язок виховання дітей школі. Сучасна школа також зайнята виживанням та поліпшенням матеріальних умов, отже, педагоги в свою

чергу перекладають відповідальність за виховання учнів на батьків – утворюється своєрідне замкнене коло. Найбільше в таких обставинах потерпають діти. Проблема потребує негайного і серйозного втручання з боку державних органів та суспільних організацій і не лише з гуманістичних переконань, а й з прагматичних, адже теперішні неповнолітні – майбутнє цієї країни. Отже визначальним завданням психологічної науки постає завдання віднайти нові способи формування гуманності у підростаючого покоління, навчити його конструктивному діалогу, гуманним правилам співжиття. Подолати цю проблему покликана психокорекційна розвивально-відновлювальна робота з учнями, що мають асоціальну поведінку.

Здатність опанувати ті моральні цінності та норми поведінки, котрі відповідають вимогам суспільства є одним з критеріїв успішної соціальної адаптації підростаючої людини [Н. Ю. Максимова]. Сприяє їх засвоєнню високий рівень соціального інтелекту, неодмінною складовою, якого є здатність до емпатії. В свою чергу, емпатійність індивіда є важливим підґрунтям для виховання у нього моральних цінностей, гуманного ставлення до інших [3]. Наше дослідження способів корекції емпатії має на меті допомогти практичним психологам, соціальним педагогам, вчителям та батькам вирішити проблему соціальної дезадаптації молодших школярів та попередити її виникнення в підлітковому віці.

В результаті теоретичного аналізу літературних джерел з проблеми формування та розвитку емпатії у неповнолітніх ми висунули припущення: оптимізувати розвиток емпатії можна з допомогою інтегрованих психокорекційних методів, засобами послідовного, систематичного навчання, формування та тренування комунікативних умінь та навичок необхідних для успішної соціальної адаптації. **Вміння спілкуватися – необхідна умова для успішної соціальної адаптації. Не витрачаючи зайвих зусиль на обдумування кожного комунікативного акту, товариські люди, мають більший потенціал психічної енергії і, як правило, значно менше підпадають під дію стресу, краще справляються з кризовими життєвими**

ситуаціями, набагато більше задоволені життям, стосунками з іншими людьми, своїм соціальним становищем. [4]

Розвиваючи та формуючи моральні засади, почуття співпереживання, співчуття, співучасті, тренуючи комунікативні, інтерактивні та коопераційні уміння та навички, запобігаємо генеруванню проявів агресивних, асоціальних та антисоціальних потреб і вчинків неповнолітніх.

Природно, процес формування емпатії має починатися з раннього дитинства та активно продовжуватися в початковій школі, адже переважно і найкраще, і найгірше в людині закладається в дитинстві, і свідомо чи несвідомо реалізується протягом всього життя. Дослідження вікових особливостей емпатії з позиції системно-діяльнісного підходу показали, що гуманне ставлення до однолітків, як ознака емпатійності, розвивається від безпосередніх реакцій у 5 – 6 років через опосередковане змістом спільної діяльності ставлення 7 – 9-річних до внутрішньо опосередкованих гуманних настанов дітей 10 – 13 років.

Виходячи з того, що:

- співчуття і співпереживання дошкільника та його гуманні вчинки ще доволі ситуативні;
- в молодшому шкільному віці продовжується генез когнітивного та прогностичного компонентів емпатії;
- наприкінці дитинства – потреба у повазі, взаєморозумінні та співпереживанні є провідною у взаємодії дитини та дорослої людини;
- в підлітковому віці, коли роль референтної групи для підлітка настільки значна, що думка друзів-ровесників стають важливішими ніж вимоги чи переконання батьків та вчителів; ми вважаємо, що оптимальним віком для корекції емпатіїє вік 8-ми – 10-ти років.

З нашої погляду, корекційна робота з дітьми, що мають проблеми в процесі соціального пристосування, буде ефективнішою, якщо її починати в молодшому шкільному віці, коли відхилення в поведінці, та викривлення особистості ще не набрали тотального характеру. Таким чином подібна робота набуватиме швидше профілактичної природи. Перефразовуючи відомий вислів: відхилення у розвитку особистості легше попередити, ніж виправити.

І найважливіше: у зоні найближчого розвитку знаходиться потреба у спілкуванні та авторитет серед ровесників, здобувати який, допоможуть комунікативна активність, впевненість в собі та вміння зрозуміти іншого. Усі перераховані атрибути набуваються та вдосконалюються у контексті групової ідентифікації, у процесі спілкування з ровесниками. Критерієм успішного «життя» в групі стає ставлення однолітків до дитини: прийняття дитини чи відторгнення або, навіть, ізоляція. Важливу роль тут відіграє рівень розвитку емпатії. Наявність або відсутність авторитету найбільше впливає на формування самооцінки у цьому віці, а від ставлення до самого себе залежить і ставлення до інших. Утворюється ніби замкнене коло, і розірвати його можна з допомогою корекції емпатії у молодшому шкільному віці.

Крім того, підлітковий вік є також наступним періодом генезу та вдосконалення когнітивного компоненту емпатії, розвитку особистісної рефлексії, нових умінь сприймання та прогнозування поведінки інших людей, наступним етапом означення особистісних меж, становлення самоконтролю над власними переживаннями і поведінкою, подальшого усвідомлення моральних засад людських взаємин.

Апробація власних методів корекційної роботи з молодшими школярами та методів інших авторів дозволила нам виявити критерії підвищення ефективності психокорекційної роботи серед них: максимум інтерактивної діяльності, індивідуальний підхід до учасників груп, авторитет дорослого для дитини, синтонність, як вікову особливість.

Переважна більшість існуючих корекційних програм для роботи з дезадаптованими учнями передбачають широкий спектр впливу на когнітивні, емоційні та поведінкові особистісні складові. Не є виключенням і корекція емпатії, як писав у свій час А. Гольдштейн: «На нашу думку, навчання лише емпатійному спілкуванню не спроможне охопити повний (тобто всі компоненти) смисл емпатії, дає можливість засвоїти форму, а не зміст, дає скелет без плоті, і нерідко маємо механічну карикатуру про-соціального атитюду» [2]. Якщо зосередити увагу лише на емпатійному спілкуванні без формування необхідних перцептивних, ревербераційних і когнітивних аналітичних умінь, ефективність такої роботи буде мінімальною, без них дитина нездатна буде набуті на групі емпатійні уміння переносити і підтримувати в реальному житті.

Аналіз результатів наших досліджень та досліджень інших авторів дозволили визначити фактори корекції емпатії у дітей молодшого шкільного віку:

- ціннісно-орієнтований фактор. Явище емпатії у людей розглядається невіддільно від загальнолюдських моральних норм та цінностей, шляхом актуалізації у дітей знань про моральні норми;
- особистісно-рефлексивний необхідний для усвідомлення власних почуттів та свідомий вибір особистої позиції, способом аналізу власних переживань, вчинків;
- інтуїтивно-прогностичний – здатність до прогнозу перебігу ситуації для усвідомлення власної відповідальності за результат, розвивається в результаті моделювання можливих ситуацій;
- емоційно-вольовий важливий компонент у регуляції емоційної складової, притаманний вищому рівневі емпатії, формується паралельно з самоконтролем;
- поведінковий – фактор дієвої емпатії, реальної співдії та допомоги, формується у контексті діяльності шляхом позитивного підкріплення соціальнобажаної поведінки;

Проблемами морального становлення учнів в сучасній школі (через обставини, вказані вище), в-основному, займаються практичний психолог та соціальний педагог. Без підтримки педагогів, зацікавлення батьків охопити всіх дітей навчального закладу такою роботою неможливо, тому такий супровід по суті є формальним. Крім того, доволі часто правильний педагогічний вплив шкільного психолога буває знівельованим негативним впливом найближчого оточення: сім'ї чи ровесників. «Особливо виразно вказані тенденції проявляються в підлітковому віці, коли роль референтної групи для підлітка настільки значна, що думка друзів-ровесників стають важливішими ніж вимоги чи переконання батьків та вчителів.» [4]

Більшість сучасних школярів, зазвичай, не володіють оптимальною для спілкування сумою психологічних знань. І хоч нині діти мають більше можливостей одержання інформації, не лише із засобів масової інформації, а завдяки доступу до системи Інтернет їх, висока поінформованість, нажаль, нерідко характеризуються низьким духовно-моральним розвитком, прагматизмом, невмінням керувати своїми емоціями, свідомо сприймати й адекватно оцінювати дійсність, регулювати свою поведінку в спілкуванні з іншими людьми. Пересічний учень, як правило, не вміє оперувати знаннями в міжособистісній взаємодії. Все це потребує не тільки опанування школярами комунікативних умінь, а й їхнього морального розвитку, поглиблення комунікативного змісту, особистісної мотивації, конкретизації цілей тощо.

Нажаль, сучасна школа переважно приділяє увагу нормуванню у дітей вмінь та навичок, пов'язаних з їхнім пізнавальним розвитком, а не з розвитку дитини як особистості, тобто соціальному, і комунікативному розвитку, зокрема. Аналіз шкільної практики показав, що принаймні три причини і нині гальмують формування і розвиток комунікативної культури.

Особливе значення для оптимізації учбового спілкування має характер взаємодії його учасників, взаєморозуміння в системі «вчитель – учень». У процесі міжособистісного спілкування може бути забезпечено не лише виховання, а й перевиховання дитини, що здійснюватиметься під

розвивальним впливом комунікативної діяльності, діалогічної міжособистісної взаємодії. Позитивний результат цієї діяльності багато в чому залежить, як показує вивчення її психологічного механізму, від збігу мотивів та цілей вчителя і учня. До того молодший школяр тільки починає освоювати комунікативну сферу суспільного досвіду – відтак необхідне спеціальне навчання дитини вміння спілкуватися, що передбачає використання новітніх дидактичних технологій.

Отже, плідним психолого-педагогічний супровід учнів початкової школи може бути лише в комплексі всієї виховної роботи навчального закладу. За умови ефективної взаємодії з класними керівниками та класоводами, педагогами ГПД, котра має починатися з перших днів навчання дитини. Тому концепція оптимізації емпатії передбачає системний підхід та взаємодію всіх учасників виховного процесу. Реалізація заходів має здійснюватися у формі послідовної психодіагностичної, психокорекційної, тренінгової роботи психолога з учнями, консультативної та тренінгової – з педагогами і батьками. Це дасть можливість вплинути на умови виникнення соціальної дезадаптації:

- запобігти порушенням взаємодії дитини із значимими для неї дорослими: педагогами, батьками, або особами що їх замінюють ;

- посилити зацікавленість у позитивному результаті всіх суб'єктів виховного процесу та зменшити брак співчуття, співпереживання у міжособистісних взаєминах дитини і найближчого оточення, а натомість часто наявні байдужість та агресія, більшість досягнень дитини в корекційній групі нівелюватимуться;

- довести до відома педагогів та адміністрації, що на розвиток гуманних стосунків у дітей молодшого шкільного і особливо молодшого підліткового віку значно впливає організація їхньої праці у навчальних закладах;

«Норма гуманності актуалізується та досягає свого максимуму лише за умови спільної інтерактивної діяльності, котра характеризується

єдиним перцептивним полем та єдиним об'єктом взаємодії дітей, що створює у них спільний емоційний настрій, викликає почуття причетності кожного до спільної мети та полегшує ідентифікацію дитини з однолітками.» [5]. Інакше кажучи, така діяльність є тим особливим соціальним засобом, що сприяє прояву гуманних стосунків та емпатії, зокрема, між дітьми.

Нажаль, саме коактивна форма організації навчання дітей переважає у більшості сучасних загальноосвітніх закладів. Таким чином, невміла організація дитячої взаємодії гальмує розвиток особистості дитини молодшого шкільного віку, зокрема, її гуманістичних переконань, здатності до діалогу та співробітництва, співчуття та взаємодопомоги. Розробляючи корекційну програму для дезадаптованих неповнолітніх.

Вважаємо за потрібне, вказати і на таку особливість у сучасному підході до навчання й виховання дітей, як об'єднання дітей у групи одного віку. Це зручно, в першу чергу, для педагогів, тому що дозволяє зосередитися на певних особливостях навчального матеріалу... Проте, для формування емпатії, а також виховання гуманних рис міжособистісного спілкування дітей створює суттєві перешкоди. Між дітьми одного віку виникає сильніше змагання за увагу й доброзичливе ставлення значущих дорослих, на відміну від подібного бажання у вихованців різновікових груп, адже вони мають одну й ту ж комунікативну потребу, приблизно однаковий досвід і навички спілкування. Тому ровесники сприймаються ними швидше, як конкуренти, а ніж як друзі. На підтвердження даної думки приведемо приклад взаємин у позашкільних закладах. Моральний клімат в гуртках та студіях за інтересами значно здоровіший, стосунки між дітьми, як правило, доброзичливіші, ніж у класних колективах навчальних закладів.

Становлення поведінки, вмотивованої рівнем моральної свідомості дитини потребує формування настанов на спрямованість до людей: навчання відкритості у ставленні ставлень до інших, демонстрації привітності до них, формування прагнення виправдати почуття та дії

іншого; розвиток доброзичливості, чуйності, взаємоповаги, формування переконання про право кожної людини на власні почуття, власну гідність;

Критерії рівня моральної свідомості виявляються в наданні ним реальної допомоги, в сприянні, в прагненні допомогти тим, хто мало симпатичний або навіть неприємний їм; поведінкові прояви, що відповідають прийнятим у суспільстві формам вираження моральних норм; формування в дітей бажання активно впливати на власну поведінку; оволодіння навичками продуктивного контакту, уміння змінювати власну поведінку в різноманітних ситуаціях, сприяти формуванню відповідальності, навичок самоконтролю.

Що ж до методів корекційної роботи з дезадаптованими неповнолітніми, то практично всі дослідники вказаної проблеми зазначають складність даної задачі, що обумовлена не лише виправленням дисгармонійного розвитку особистості, але й безліччю інших чинників. У своїх методичних рекомендаціях А. Гольдштейн вказує, що «одноприймні засоби, що все рідше вживаються, так і частіше вживані тренінгові пакети здебільшого зосереджуються на тренінгові емпатійного спілкування. Ми стверджували, що вишкіл емпатії вимагає уваги до чогось більшого, ніж просто певних класів явної вербальної поведінки (тобто емпатійного спілкування). На нашу думку, навчання лише емпатійному спілкуванню не спроможне охопити повний (тобто всі компоненти) смисл емпатії, дає можливість засвоїти форму, а не зміст, дає скелет без плоті, і нерідко маємо механічну карикатуру про-соціального атиюдю, що його вперше передбачив К. Роджерс. Що важливіше, фокус виключно на емпатійному спілкуванні без зацікавлення навчанням необхідним перцептивним, ревербераційним і когнітивним аналітичним умінням може пояснити неспроможність набутих нових умінь – у тому числі емпатійних – переноситися в реальне життя вихованця і підтримуватися.»

Ми вважаємо, за необхідне формування тих складових емпатії, наявність яких сприятиме її гармонізації. Сенситивність, рівень моральної

свідомості, спрямованість на інших людей, як правило, доволі розвинені у високоемпатійних дітей. Надрозвиненим також є емоційний компонент або здатність до зараження чужими емоціями. Оптимізація розвитку емпатії у цих школярів з допомогою системи корекційно-розвиваючих занять має сприяти розвитку особистісної рефлексії, формуванню нових умінь сприймання та прогнозування поведінки інших людей, допомагає на етапі означення особистісних меж, становлення саморегуляції власних переживань і поведінки.

Актуалізація моральних норм і цінностей та просоціального ставлення до живих істот, розвиток здатності до аналізу та рефлексії власних переживань та вчинків; формування здатності прогнозувати перебіг ситуації, розвиток самоконтролю, як вміння переключатися з однієї емоції на іншу, та відмежовуватись від переживань іншого – завдання для психокорекційної роботи з малоемпатійними соціальнодезадаптованими дітьми.

Подальше усвідомлення моральних засад взаємин, стимулювання потреби аналізу власних дій та мотивів, вміння співвідносити їх з нормами; розпізнавання особистих внутрішніх станів та емоційних станів інших, розвиток самоконтролю є спільним завданням для обох категорій соціальнодезадаптованих неповнолітніх.

Необхідною умовою для того, щоб у дитини виникло співчуття, співпереживання, бажання допомогти іншому є позитивне ставлення до нього, сприйняття його як цінності. Тому надзвичайно важливо навчити дітей, що зазнають труднощів у пристосуванні до соціального середовища, позитивному ставленню до інших через вміння приймати себе такими, якими вони є насправді. «Ми з великим завзяттям засуджуємо оточуючих, коли самі обтяжені безліччю невирішених проблем. Причому набагато частіше ми засуджуємо інших тоді, коли не усвідомлюємо, в чому полягають наші власні проблеми. Тому один із способів на учіння – безумовно позитивному ставленню до людей – розвиток самосвідомості», –

пише Ф. Бурнард [3]. Навчити дитину приймати себе та інших допомагає психологічна підтримка, співчуття її емоційному стану, допомога у самоусвідомленні її мотивів, почуттів та потреб. «Настанови, що до інших та що до себе, не лише не протилежні, але й корінним чином взаємообумовлені, ... любов до інших і любов до себе не є альтернативними. Навпаки, настанова на любов до себе виявляється у всіх, хто здатен любити інших. ... вона є передумовою турботи, поваги, відповідальності та знань», – стверджує Е.Фром. [?]

Для формування адекватної самооцінки та позитивного самоствавлення у дітей молодшого шкільного віку добре підійдуть постулати виховної системи «Self-esteem»: розвиток почуття безпеки (не боїться проявити себе) та індивідуальності, відчуття соціальної активності приналежності (групі, команді, колективу), розуміння мети, почуття компетентності, відповідальності за власні почуття (переживання) та взаємини з іншими людьми. Тим більше, що їх можна застосовувати і в системі виховної роботи класоводам та вихователям ГПД.

Застосування психологічної корекції у роботі з молодшими школярами має ряд особливостей, пов'язаних зі специфікою дитячого віку: високою емоційною чутливістю, недостатнім рівнем абстрактного мислення. Досліджуючи загально психологічні особливості учнів молодшого шкільного віку варто також звернути увагу на рівень інтелектуальної зрілості, особливості їхньої уваги та працездатності, наявність шкільної тривожності. Молодший школяр часто відчуває труднощі під час формулювання своїх думок, однак може розповісти про конфлікти з учителем, однокласниками, про свої страхи або ж це відображається в його поведінці. Тому для ефективної роботи важливо встановити контакт з дитиною. Ознакою успішного вирішення проблеми може бути зміна емоційного стану дитини та її поведінки.

Тому завдання розвивально-корекційних заходів ми вбачаємо у:

- створенні атмосфери відкритості, довіри у взаєминах між учасниками, заохочення до вільного самовираження;
- усвідомленні дітьми проблем у спілкуванні та усунення емоційного дискомфорту учасників;
- засвоєнні нових знань про спілкування, умінь та навичок взаємодії в малих групах;
- вироблення вміння зберігати особистісні межі, «вчасно повертатися у власний внутрішній світ», протистояти впливу та маніпуляції;
- поліпшенні соціальних здатностей до співчуття, співпереживання, кооперації;
- напрацюванні уміння сприймати психологічний стан людини;
- формуванні навичок саморегуляції та схильності до управління власними емоціями в емпатогенних ситуаціях;
- сприянні формуванню визнання цінності інших людей та настанов на позитивне ставлення до них;
- розвитку емоційності, сенситивності, моральності, здатності до рефлексії у низькоемпатійних школярів;
- зниженні кількості внутрішніх протиріч, тривожності та агресивності молодших школярів;
- виробленні позитивного самоствавлення, впевненості в собі, почуття власної гідності;

Важливим завданням психолога, що працює з такою групою, є забезпечення максимально доброзичливої атмосфери, групової підтримки, можливості якомога спонтаннішого самовираження кожного члена групи. Під час роботи широко використовуються аутотренінг, рольові ігри, психодрама, елементи арт-терапії. В групах молодшого шкільного віку застосовується ляльковий театр; у групах підлітків – вигадані імена учасників, що дає змогу додатково створити атмосферу безпеки. На початкових етапах роботи дітям надається можливість виразити свої

почуття, відносини в малюнках, вигаданих казках та історіях; потім, з використанням лялькового театру чи зображень персонажів, вони розігрують сценки спілкування, поступово посилюючи емоційну насиченість сюжету. Велика увага приділяється невербальній комунікації (вправи «Дзеркало», «Дистанція спілкування» тощо).

Звичайно ж, становлення досвіду будь-якого спілкування, та формування комунікативної культури неможливі без таких психологічних ланок:

- інтуїції, коли певний спосіб спілкування засвоюється на рівні внутрішнього відчуття, неусвідомленої логіки – в інтеріоризованій формі, а вже потім особистість ознайомлюється з комунікативними правилами і закономірностями спілкування — подібно до того, як відбувається опанування мови та мовлення з пізнішим оволодінням правилами граматики;

- механізму спостереження зразка – того, як діє інша людина в комунікативній ситуації, максимально наближеній до реального життя;

- власного досвіду, коли людина сама має потрапити в аналогічну комунікативну ситуацію і діяти відповідно до зразка;

- вправляння, адже «повторення - мати навчання»;

- вироблення системи комунікативних умінь і навичок, які спонукають особистість до набуття нових умінь;

- наявності «внутрішнього цензора» своєї комунікативної поведінки – певних якостей, які мають моральний смисл і не дозволяють діяти на шкоду іншим людям, ображати їхню гідність, нехтувати їх інтереси;

- вироблення сенситивності – особливої чутливості до психічного стану іншої людини.

Розробляючи програму корекційних заходів для дезадаптованих неповнолітніх необхідно враховувати й такі особливості пізнавального та мотиваційного розвитку цих дітей як:

- низький інтелектуальний та культурний рівень, притаманний дезадаптованим неповнолітнім;
- відсутність навичок інтроспекції та особистісної рефлексії (вікові особливості контингенту опитуваних).
- використання хибних еталонів (наприклад: діти в цьому віці зазвичай порівнюють себе лише з близьким оточенням).
- слабка мотивація виконання запропонованих завдань, що може призвести до повної відмови від співробітництва, грубих викривлень або до цілком випадкового характеру відповідей.

Всі ці властивості важковиховуваних дітей впливають на ефективність психокорекційної роботи. Тому завдання для психокорекційної роботи групи, вправи мають бути доступними, цікавими, короткотривалими, з елементами руху, по можливості, проводитись в ігровій формі.

Обов'язковим з нашої точки зору має бути позитивне підкріплення реальної співдії та допомоги іншим. Не можна не погодитись з В.О. Сухомлинським, який писав: «Надзвичайно тонким інструментом виховання є похвала за хороший вчинок, схвалення добра, заохочення до поведінки, що своєю суттю виражає людське благородство. Схвалення, висловлене родиною, колективом, підносить дитину у власних очах, утверджує в ній гордість. Та коли дитині приносить радість тільки те, що її похвалили, то тут вже криється небезпека. Справжня майстерність виховання полягає в тому, щоб добро творилось без розрахунку на похвалу.» Однак довготривала фрустрація потреби у співчутті, відсутність емоційно-насиченого спілкування, дефіцит любові, ласки, розуміння з боку значимої дорослої людини вже добре відомі соціальнодезадаптованим дітям. Доволі часто батьки цих дітей виявляють надмірну вимогливість, постійно дорікають їй за щось, роздратовано розмовляють з ними, вони поступово стають озлобленими, боязкими, замкненими, недобррозичливими до людей, з якими спілкується. «Якщо уважно придивитися до того зла, яке, нажаль

оселяється у серці дитини чи підлітка, корінь його завжди живиться, образно кажучи, ґрунтом неповаги людської гідності...», – писав у свій час В. О. Сухомлинський [6].

На заключному етапі роботи групи важливо домогтися перенесення засвоєних у групі навичок у реальну ситуацію спілкування, приділяючи головну увагу системі «домашніх завдань» з їх наступним обговоренням.

На цьому ж етапі закріплюються навички спілкування з батьками, проводиться робота з формування мотивації досягнення, способів планування дій та засобів подолання перешкод. Критерієм успішності завершення занять є встановлення відвертої, спокійної атмосфери в групі та розширення діапазону поведінки у всіх учасників групи (вдома, в школі тощо), що приводить до зниження агресивності. Бажані нормалізація самооцінки учасників, посилення навичок самоконтролю.

Завданням роботи групи може бути нормалізація ставлення підлітка до вчителів, батьків, формування адекватних форм спілкування. До структури занять включаються вправи на групову спрацьованість, подолання ситуацій фрустрації, рольові ігри, групові обговорення. Детально ця система роботи описана в книзі У.Глассера «Школа без невдач», вона дає можливість поліпшити соціальну орієнтованість молодшого підлітка, сприяти формуванню відповідальності, навичок самоконтролю.

Висновки Проаналізовано існуючі вітчизняні та закордонні дослідження, присвячені проблемам корекції емпатії. Визначено відхилення у розвитку емпатії у дезадаптованих молодших школярів: неоптимальний рівень емпатії (низький або високий; мотиваційне спотворення емпатійної поведінки; розмитість ідентифікації; спотворення сприймання в емпатогенних ситуаціях; викривлення спрямованості емпатії; формальне знання моральних норм. З'ясовано, що детермінантами вказаних відхилень стають вади розвитку особистості: негативне самоствавлення; високий рівень егоцентризму; низький рівень толерантності; ригідність мислення та

поведінки; незначний потенціал комунікативних умінь та навичок; пасивність та екстернальність; навіюваність.

Створено власну концепцію оптимізації емпатії, виділено чинники ефективної психокорекції емпатійності соціальнодезадапованих дітей молодшого шкільного віку.

Зростання впевненості в собі, розвиток почуття власної гідності може знизити рівень емоційного напруження у стосунках із однокласниками, вчителями та іншими дорослими. Позитивне ставлення – це той ґрунт, на якому має прорости, як повага до себе, впевненість у своїх силах, здібностях, правоті, так і визнання таких же прав, бажань і потреб за іншою людиною. Навчити дитину приймати себе та інших допомагає психологічна підтримка, співчуття її емоційному стану, допомога у самоусвідомленні її мотивів, почуттів, внутрішніх конфліктів і т.п.

Отже розроблена програма заходів, в-цілому, сприятиме формуванню вербальних та невербальних умінь та навичок спілкування, а також навичок виходу з ситуацій конфлікту, умінь та навичок самоконтролю (зниження емоційного зараження), розвитку комунікативної впевненості та активності, відповідальності за власні переживання та підтримання взаємин з іншими людьми; корекції основних моральних цінностей та пріоритетів та особливостей самоствавлення.

Література

1. Головаха Е. И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. – К., 1989. – 181 с.
2. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ.. В. Хомика. – К.: Либідь, 2003. – 520с.
3. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. //Монографія// Журавльова Л.П. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.. І Франка, 2007 –327с.
4. Максимова Н.Ю., Милютіна Е.Л. Курс лекцій по детской патопсихологии / Максимова Н.Ю., Милютіна Е.Л.. – Ростов-на-Дону, 2000. – 573 с.
5. Петровский А.В. Быть личностью. – М.: Педагогика, 1990. – 111 с.
6. Сухомлинский В.А. Потребность человека в человеке. - М.: Сов. Россия, 1978. – С. 10-11.